

PRIKAZI I OSVRTI

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu historijuBroj 56
Godina XXVIII
Novembar, 2023.
[str. 297-302]

© Monos 2023

**Marko Matolić, Orašje i okolica u
Drugom svjetskom ratu (1941 –
1945)*****Izdavač: autor, Orašje 1943.***

Bez obzira na golemu, gotovo nepreglednu literaturu o Drugom svjetskom ratu kako kod nas, tako i u svijetu, ova tema još uvijek zaokuplja pažnju istraživača i javnosti i vjerovatno neće biti nikada do kraja iscrpljena, ne samo zbog nesagledivosti dimenzija tog velikog događaja u historiji čovječanstva, već i, prije svega, zbog njegovih posljedica koje se osjećaju i danas i ko zna dokle u budućnosti. Kako odmiče vrijeme od tih velikih događaja, tako se ostvaruju i novi uvidi u njihovu suštinu i posljedice – što je opća zakonjernost historiografije kao nauke. Baviti se tim temama, pogotovo na ovim bosanskim prostorima, uvijek je bilo izazov za ozbiljne istraživače. Izazov je veći ako se Drugi svjetski rat kao velika historijska tema promatra na malom prostoru i obrađuje na mikro planu kao što je slučaj knjigom koju ovdje promatramo.

U socijalističkom periodu napisano je mnogo, po obimu, velikih knjiga o našim malim mjestima, gradovima (općinama) u Drugom svjetskom ratu i revoluciji (1941. – 1945.). Sedamdesetih godina prošlog stoljeća to je u neku ruku bila moda i stvar identiteta mnogih lokalnih zajednica i gradova. Nije potrebno posebno naglašavati da su te knjige nastajale i pisane pod manjim ili većim ideološkim uticajima i da nose tipična obilježja takozvane socijalističke historiografije. Za razliku od drugih područja u Bosni i Hercegovini, takvih knjiga nije bilo o gradovima i većim mjestima Bosanske Posavine, ne računajući prilično neuspjelu monografiju o Brčkom. Objavljene knjige autora Esada Tihića „Posavsko-trebavski odred“, i „Gradačac 1941. – 1945.“, za koje možemo reći da se po kvalitetu uveliko izdvajaju u masi knjiga sa ovom tematikom, malo se dotiču Bosanske Posavine, tek toliko da se pokaže kako je i na tom području bilo partizana i NOP-a.

Zašto su i takozvani socijalistički historičari izbjegavali da pišu o Bosanskoj Posavini u Drugom svjetskom ratu može se objasniti samo činjenicom da je vojno-politička situacija (općenito) u tom prostoru bila izuzetno složena i komplikovana i da se nije mogla objektivno objasniti „alattima“ i metodologijom socijalističke historiografije. „Po-

savina je, ustvari bila“, kako navodi autor u uvodu ove knjige, „čvrsto ustaško i četničko uporište, u svijetu poznata kao mjesto gdje se vodila posljednja bitka Drugog svjetskog rata u Europi (Odžak, n.a). Kao takva, do 1944. godine nije bila na meti partizanskih napada, a sukobe lokalnih ustaša i četnika jugoslavenska historiografija nije spominjala, jer su za nju ove dvije skupine bili suradnici i neprijatelji, i kao takve ih se uglavnom trudila i prikazati. Naročito je u historiografiji bilo zakinuto područje Orašja i okolnih sela.“ (6) Drugim riječima, u to vrijeme nikoga u nauci nije zanimala poražena strana u ratu, a pogotovo kolaboracionistička, poput ustaša i četnika. Potpisnik ovih redova sjeća se da je negdje osamdesetih godina prošlog stoljeća bilo pokušaja da se napiše monografija o Odžaku u Drugom svjetskom ratu (kao jedan od autora spominjao se i Midhat Muratbegović, rođenjem iz Gradačca, tada ambasador SFRJ sa partizanskim pedigreom), ali pokušaj nije uspio, kako se govorilo, zbog neslaganja u pristupu temi, protivrječnim kazivanjima i izvorima. Bilo je indicija da su iza tog istraživačkog pokušaja ostali neki rukopisi, ali se ne zna gdje su i kako završili. Uglavnom, nikada nisu objelodanjeni.

Autor ove knjige je pravilno zaključio da je Orašje u pogledu „izučenosti“ Drugog svjetskog rata bilo izvan fokusa ozbiljnih istraživača, pa se zato i odlučio da pokuša, koliko toliko, popuniti tu „prazninu“, pristupajući temi u skladu sa novim saznanjima i novim izvorima, ali i po normama i zahtjevima moderne historiografije koja se razvija poslije 1990. godine. Svjestan vlastitih ograničenja u pogledu sveobuhvatnosti istraživanja i dostupnosti izvora, prvenstveno onih po arhivima u Beogradu i Zagrebu (nedostatak sredstava i drugih uslova), autor je u startu sebi postavio skromnije ciljeve: da napiše malu hroniku događaja (događajnicu) iz tog vremena i

prostora, na osnovu raspoloživih izvora, bez ambicije, kako i sam navodi, da ih raščlanjuje, eventualno pobija i dokazuje, čak i kada za iste događaje ima na raspolaganju više različitih izvora.

Sticajem okolnosti, područje Bosanske Posavine bilo je svojevrsna raskrsnica u kojoj su se tokom čitavog rata sudarale različite vojske i ratne politike, nadirali talasi velikog rata, koji su nosili sve pred sobom, poput talasa Save u vrijeme velikih poplava, ostavljajući iza sebe pustoš u naseljima i kućama, ali i u dušama preživjelih... Ovo istraživanje rata „s onu stranu rata“, to jest odozdo, kako se nekad govorilo „iz baze“, pokazalo je da se pod okriljem velikog rata, iza velikih frontova i linija razdvajanja, vodilo mnogo malih ratova sa teškim posljedicama koje su uglavnom pogađale obične male ljude.

Vodeći se raspoloživom građom i dostupnim izvorima, uključujući i usmena kazivanja (ponekad i iz druge ruke), autor je uspio „sklopiti“ zanimljivu hroniku ratnog Orašja i okoline. Za razliku od uobičajene

tehnike sređivanja memoarskih tekstova, u većini citiranih izjava zadržao je obilježja lokalnog govora. Ostavljao je izvorni oblik kazivanja nastojeći da i time sačuva autentičnost kazivanja i istinitost priče koju je čuo, rizikujući da ponegdje ta priča ostane nerazumljiva za čitaoca. Ima dosta takvih iskaza koji uglavnom „funkcionišu“ u fus notama kao dodatna objašnjenja i dopuna argumentaciji iz dokumenta i literature.

Knjiga ima jedinstvenu hronološku arhitekturu, lahko prohodnu i pojmljivu običnom čitaocu. Sadržaj knjige složen je po godinama, od 1941. do 1945 – u četiri cjeline, unutar kojih su manja poglavlja koja zahvataju razne aspekte takozvanog civilnog života Orašja i okolnih naselja u teškim uslovima rata. Skoro jednaku pažnju posvetio je čisto ratnim zbivanjima i životu običnih ljudi iza kulisa rata i tako upotpunio sliku „ratnog“ Orašja, a u neku ruku i svakog rata općenito, što je, svakako vrlina ovog štiva. Takav pristup omogućili su mu (ili možda uslovili) raspoloživi izvori i njihova struktura (lokalni crkveni izvori). Tome zahvaljujući, autor je uz ova četiri „hronološka“ poglavlja, dodao i posebno, peto poglavlje, u kojem detaljnije obrađuje upravo taj društveni život i civilni život u ratnim uslovima.

U okviru svakog od spomenuta četiri „hronološka“ poglavlja obradio je ključne događaje koji su obilježili taj vremenski period u Orašju i okolini. Tako u prvom poglavlju (1941) opisuje napad nacističke njemačke i borbe za Orašje od 11. do 13. aprila 1941. godine, zatim stvaranje lokalne civilne i vojne uprave NDH, daje osvrt na progone Srba, Jevreja i Roma u Posavini, organizovanje otpora kroz narodnooslobodilački pokret, govori o pojavi četnika u Posavini itd. U drugom poglavlju (1942.) autor više pažnje poklanja događajima koji nemaju direktne veze sa ratom („Velika poplava 1942.“, „Posjet uglednih gostiju Toliškom samostanu, „Reguliranje

plovidbe Savom“ i dr.), a od čisto ratne tematike dominira naslov „Četnici u Posavini 1942 godine i prvi napadi na hrvatska sela u okolici Orašja“. Tu su i naslovi o stradanju hrvatskih vojnika na udaljenim ratištima, preseljavanju stanovništva u Šembor (Novo Selo) kod Bijeljine i dr. U poglavljlama koja obuhvataju 1943., 1944. i 1945. godinu dominiraju naslovi sa čisto ratnom tematikom. To je period kada se i na području Posavine usložnjavaju prilike, razbuktava se „pravi“ rat, kada dolaze jače partizanske snage (sredinom 1943.), kad u isto vrijeme jačaju domaće ustaške snage (u hrvatskim selima i samom Orašju) i četničke snage u srpskim selima, dolaze muslimanske izbjeglice iz istočne Bosne, pojava Handžar divizije u Orašju i njen prelazak u partizanske redove u jesen 1944. godine itd.

Po svojoj strukturi i sadržaju, knjiga se doima kao hronološki posložen ratni mozaik Orašja i okoline u kojem je autor nastojao da se spusti skoro do svakog naselja, mahale, ulice i kuće u području Orašja, do ljudi koji su živjeli u stalnoj neizvjesnosti i strahu. Dolazile su i prolazile razne voske, a češće naoružane lokalne bande, sa raznim znamenjima i iza sebe ostavljale krvave tragove. Nije bez razloga u narodu ostala poznata izreka „Kud vojska prođe, tu trava ne raste“. Za ilustraciju, spomenut ćemo završne operacije za oslobodjenje zemlje s proljeća 1945. u kojima su jedinice Jugoslovenske armije i sa ovih prostora zauvijek protjerale ostatke njemačkih i hrvatskih oružanih snaga, te domaće i pridošle ustaše i četnike. Oslobodjenje Orašja i okoline, koje je uslijedilo 8. 4. 1945. godine, označilo je kraj rata u ovom području i u dosadašnjoj literaturi spominjalo se bez puno detalja, kao još jedna u nizu, manje-više, rutinskih i usputnih operacija partizanskih snaga na putu do konačne pobjede. Međutim, Matolić je u svojim istraživanjima tim događajima pristupio sasvim drugačije, iz

pozicije žitelja, mještanina Orašja koji je sa strepnjom i strahom dočekivao svaku vojsku, pa i partizansku. Dokumentovano je propratio kretanje pobjedničke vojske od naselja do naselja, od mahale do mahale... Ispisao je posebne priče o ulasku partizana u Vidovice i Orašje, u Matiče, Oštru Luku Bok, Domaljevac, Bazik i Grebnice. Pri zauzimanju svakog od tih položaja padale su glave i na jednoj i na drugoj strani, odvijala se drama pred očima uplašenog naroda koji nije uspio izbjeći...

Po svom tematskom okviru, pristupu temi, metodologiji istraživanja, historijskim izvorima i načinu njihove prezentacije ova knjiga predstavlja primjer kako se jedna velika tema poput teme Drugog svjetskog rata može oblikovati i smjestiti u okvire jednog malog bosanskog gradića i njegove okolice i prezentirati naksimalno na 250 stranica knjige. To je solidan mozaik događaja (ne nužno i najvažnijih), koje je autor „posložio“ isključivo prema raspoloživim izvorima, izbjegavajući njihovo objašnjavanje i interpretaciju, prepuštajući je čitaocima. Držeći takav otklon, a u nastojanju da postigne objektivnost u pristupu, ipak nije uspio kontekstualizirati pojedine izvore, ali i važne događaje i ličnosti, koji tako ostaju u sjeni, nedovoljno razjašnjeni i povezani, posebno kada su u pitanju njihovi uzroci i posljedice. Za primjer, spomenimo ustaški pokolj u Orašju, koji se veže za 15. 3. 1945. kao i ulogu i značaj pojedinih ličnosti poput kontroverznog ustaškog zapovjednika Rajkovačića ili simpatizera, a kasnije i pripadnika partizanskog pokreta Nurka Tvice.

Kad govorimo o manjkavostima ovog istraživanja, ne može se zaobići činjenica da je malo pažnje posvećeno muslimanskim vojnim formacijama (legija i zeleni kadar) u odnosu na ustaške i četničke vojne snage i njihove međusobne sukobe. Nedovoljno je objašnjena i pozicija Zele-nog kadra u samom Orašju kao i suština

nesporazuma muslimana sa ustašama, koji su eskalirali od polovine 1943. godine. Isto tako trebalo je sa više detalja pokazati i partizansku stranu bez obzira što su u tom području tokom čitavog rata dominirale ustaške i četničke snage. Nedovoljno prostora, na primjer posvećeno je djelovanju 16. muslimanske brigade. Ostajale su tako određene šupljine i nedorečenosti između pojedinih pasusa i poglavlja koje se mogu okarakterisati kao slabosti ovog narativa.

I sam autor bio je svjestan da ih neće moći izbjeći, pa je na to skrenuo pažnju i u uvodu ove knjige: „Prikupivši ove dje-liće mozaika često sam imao poteškoću uvezati ih u smislenu i tečnu priču... (9) Za svoju takozvanu „autorsku pasivnost“ i prepuštanje interpretacije historijskih činjenica i izvora čitaocu, nalazi opravdanje u činjenici da se ovdje radi „o pionirskom poduhvatu“ (6) Ova knjiga je, uistinu, jedan pionirski poduhvat ne samo zato što je prva koja se bavi temom Drugog svjetskog rata u Orašju i njegovoj okolici, već i zato što promovise jedan novi pristup samoj temi, izvanredno kombinujući pisane i usmene izvore, koji u strukturi knjige, uz već spomenute nedostatke, dobro funkcionišu i u međusobnoj su korelaciji. To i jeste, možda najbolji pristup komplikovanim i za lokalne prilike još uvijek osjetljivim historijskim temama za koje u pravilu nema dovoljno relevantnih pisanih i arhivskih izvora koji nisu ni stvarani ili su uništeni.

Služeći se dostupnim dokumentima „proizvedenim“ u velikoj mjeri na mjestu događanja (prvenstveno dokumenti katoličke crkve sa tog prostora), autor se trudio da pokaže kako je tekao život običnih, malih ljudi koji su silom prilika morali i „ratovati i orati“. Morali su prehranjivati svoje porodice, brinuti se o starijim, ži-vjeti... Život malog čovjeka u sjeni rata, čovjeka kojeg još uvijek nisu uspjeli mobilisati i gurnuti mu pušku u ruke, tema je koja po pravilu izmiče istraživačima rata.

Obično su u prvom planu pokreti jedinica, značajnije vojne operacije i bitke, njihove posljedice, stradanje civila, ratni zločini itd. U ovoj knjizi autor je pokušao malo „zaviriti“ i s onu stranu stranu rata. Tom civilnom, društvenom životu i ekonomskim prilikama, zavrća se manje-više u svakom poglavlju najmanje sa jednim ili više naslova, a toj tematici posvetio je i posebno poglavlje koje je zasnovano na izvještajima rimokatoličkih vjerskih ureda Domaljevac, Oštra Luka, Tolisa i Vidovice. U tim izvještajima, razumije se, u prvom planu je vjerski život stanovništva i moralno stanje u narodu, ali su izneseni i neki interesantni podaci o materijalnom i socijalnom stanju naroda, svakodnevnom životu, povremenim okupljanjima, komšijskim sijelima u predahu rata itd. Za ilustraciju, spomenimo Izvještaj Jurija Zidruma, upravnika Župe Vidovice od 8. 4. 1943. godine Dekanskoj konferenciji za tu godinu, u kojem se, pored podataka o općem moralu i drugim vjerskim pitanjima iznose zanimljivi podaci o društvenom životu, socijalnim problemima, o bogaćenju i bogatašima, modernim rječnikom rečeno ratnim profiterima: „No isto tako rat je donio novih i težkih grieha u većem obsegu. Dok na jednoj strani jedni oskudijevaju i u najpotrebnijem, a njihovi hranitelji bore se za obstanak države, dotle drugi, koji su na razne načine, a često i nerazumljive, ostali kod kuće – nastoje svim silama, da se obogate, pa makar i na nepravedan način. Lakomost je kod mnogih dosegla vrhunac! Ta šačica pokvarenjaka znade za nekoliko sati i desetke hiljada prolumpovati. Iz pića

izlazi blud. Mnoga je bračna veza potrgana i zablacena. Dok drugi ratuju i živote svoje žrtvuju, dotle se njihove žene kod kuće oskrvnjuju i upropašćuju! Jedan je takav slučaj bio javna, a vlast ih je kaznila sa mjesec dana lakšeg zatvora (...) I psovka i krađa kod ovakvih se povećala bez ikakve bojazni i nadzora. Čak su i neki dječaci krali svinje i ovnove, a kažnjeni slabo, gotovo nikako!“ (215-216)

Bez obzira na već spomenute nedostatke, ovo je, u cjelini gledano dobro historijsko štivo, zasnovano na relevantnim, do sada mahom nepoznatim izvorima i literaturi koja je korištena bez ikakve pristranosti, naknadnih interpretacija i nepotrebnih razjašnjavanja. Druga je stvar što su to nedostatni izvori za jednu historijsku sintezu i širi zahvat ove teme, za koju bi trebalo posegnuti za izvorima ustaško-domobranske provenijencije kao i izvorima o muslimanskoj (bošnjačkoj) strani u tim tragičnim sukobima (Zeleni kadar). Ipak, i „ovako pisana povijest“, kako ističe i autor, „biti će polazna točka za svako buduće istraživanje, koje mora doći...“ (7)

Uistinu, kao pionirsko djelo o Drugom svjetskom ratu za područje Orašja, knjiga je solidna osnova za sva buduća istraživanja i otvara prostor za dopune i dalje obogaćivanje na osnovu izvora koji u ovoj prilici nisu korišćeni. Siguran sam da će to na najbolji način učiniti autor, koji je već u potpunosti „ovladao“ materijom i izgradio vlastiti istraživački stil. Naravno, čim se za to stvore uslovi.

Prof. dr. Omer Hamzić

